УДК 930.2: 821.161

Нахлік Є. К.,

e-mail: yenakhlik@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7701-9795>, Researcher ID AAF-1845-2019

д.філолог.н., проф., член-кореспондент НАН України, директор Інституту Івана Франка НАН України, м. Львів

ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ РОЗМИСЛИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПИСЬМЕННИКА, НАУКОВЦЯ, МИСЛИТЕЛЯ І ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА)

Анотація. У публікації розглянуті основні політико-філософські аспекти поглядів на шляхи розвитку України Пантелеймона Куліша (1819–1897), у творчості якого центральним є дискурс націєтворення. Простежено повчальний політико-філософський сенс історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (перша українська редакція 1846 р., друга — 1856-го). Органічне й глибоке відчуття козацької України, її історії, національної ментальності дало змогу вже молодому Кулішеві геніально розкрити ключові проблеми України, які й до сьогодні даються взнаки в нашому поступі до національного й державного самоутвердження. Центральним у «Чорній раді» є конфлікт, який став наскрізним у Кулішевій творчості, — між державобудівничим і руйнівницьким первнями в українській історії.

З'ясовано державницький ідеал Куліша. На письменникове переконання, свобода нації є неодмінною основою, головною умовою і найважливішим чинником для поступового забезпечення народів прав і свобод — соціальних, громадянських, особистісних. Тільки політична самостійність нації відкриває шлях для повноправної свободи особистості — члена національної спільноти.

Націє- й державотворчу логіку Куліша можна реконструювати наступним чином: спочатку треба виховати національно свідоме «верховіття» українства, котре могло б просвітити народ, піднести його культурно-освітній рівень, поглибити його суспільну, передусім національно-політичну, свідомість, консолідувати націю не тільки в етнографічному, а й у політичному сенсі й урешті повести її, належно підготовану, духово усамостійнену, до виборення власної державності. Майбутнє покаже, яким шляхом зможе визволитися Україна — воєнним, революційним, чи мирним, реформістським, хоча і раннього, і пізнього періоду своєї діяльності Куліш більше сподівався на визволення України з-під влади Російської імперії дець у далекому майбутньому мирним, ненасильницьким шляхом.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, історичний роман «Чорна рада», поетична збірка «Дзвін», політична філософія, Україна, Київська княжа держава, Російська імперія, українська Церква.

Nakhlik E. K.,

e-mail: yenakhlik@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7701-9795>, Researcher ID AAF-1845-2019

Doctor of Philology, Prof., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Director of Ivan Franko Institute of NAS of Ukraine, Kyiv

POLITICAL-PHILOSOPHICAL THINKING OF PANTELEIMON KULISH (TO THE 200TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF THE WRITER, SCIENTIST, THINKER AND PUBLIC- POLITICAL LEADER)

Abstract. *The main political and philosophical aspects of Panteleimon Kulish's (1819–1897) views on the ways of Ukraine's development have been considered in the study. It is also determined, that the discourse of nation-building is central to his creativity. The didactic political and philosophical senses of the historical novel «Black Council. A Chronicle of 1663» («Chorna rada: Khronika 1663 roku»; first Ukrainian edition — 1846, second edition — 1856) are highlighted. The fundamental, deep understanding of Cossack Ukraine, its history and national mentality has enabled young Kulish to reveal the key problems of Ukraine, which till today slow down our progress towards national and state self-assertion. The conflict between the state-building and the ruinous (destructive) sources in Ukrainian history is supposed to be central to the novel «Black Council». This conflict became cross-cutting in creativity by Panteleimon Kulish.*

The writer's state ideal has been clarified in the paper. According to the writer, the freedom of the nation is a necessary basis, the main condition and the most important factor for the gradual ensuring the rights and freedoms of the people — social, civil, and personal. Only the political independence of the nation opens the way for the full freedom of the individuality — a member of the national community.

The national and state-building logic of Panteleimon Kulish can be reconstructed as follows: first, it is necessary to educate the nationally-conscious «upper echelons» («verkhovittia») of Ukrainianness, which could enlighten the people, raise their cultural and educational level, deepen their social, first of all national-political, consciousness, consolidate their nation not only ethnographically, but also in the political sense; finally to lead it, properly prepared, spiritually independent, to obtaining their statehood. In the future, it will become clear how Ukraine can be liberated — in the military, revolutionary, or peacefully, reformatory way. Though in both early and late periods of his activity Kulish had hoped for the liberation of Ukraine from the power of the Russian Empire in the distant future in a peaceful, non-violent way.

Key words: Panteleimon Kulish, historical novel «Black Council», poetic collection «Bell» («Dzvin»), political philosophy, Ukraine, Kyiv princely state, Russian Empire, Ukrainian Church.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-04>

Постановка проблеми. З українських письменників і мислителів XIX ст. двоє найглибше відчували і розуміли добу козацької України — її устремління, героїку, драму й трагедію. Це Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш. Обидва були родовиті українці, генетичне коріння обох сягало часів козаччини, яку вони увібрали в себе з дитинства, з родини, з найближчого оточення, з усної народної словесності, а відтак — її публікацій та козацької історіографії. По суті, вся діяльність Куліша — літературна, літературознавча, фольклористична, етнографічна, історико-дослідницька, журналістська і видавнича, громадсько-культурна й політична — від самого початку й до кінця була спрямована на те, щоб виправити історичну поразку повсталого козацької України, яка замість того, щоб здобути державну незалежність на всіх етнічних землях, потрапила в колоніальне рабство до сусідів.

Виклад основного матеріалу дослідження. П. Куліш невтомно й до останку працював для повноправного й повноцінного відродження українського народу, передусім його національної культури — мови, літератури, преси, гуманітарних наук, Церкви, і на цій основі — відродження української державності. Водночас Кулішева діяльність була україноцентричною і загальнолюдською — тою мірою, якою загальнолюдські цінності передбачають право нації на створення національної держави, захист національної мови та культури. Україна стала альфою і омегою Кулішевих помислів, діянь і борінь, його заповітної мети, любові, віри й надії. Ключовими питаннями для нього були не лише визвольна боротьба з агресивними сусідами, а й поглиблення самовизначення українців, виховання нації, самодостатньої і стійкої до асиміляції, з почуттям власної гідності, етнічної та національно-культурної окремішності й усвідомленням конечності власної держави. Дискурс націєтворення — центральний у Кулішевій діяльності. З націєтворчої мети, поетапної, поступової і водночас далекосяжної випливало питання методів і засобів боротьби за національне та соціальне визволення українського народу, яке гостро ставало на порядок денний з огляду на попередній український досвід, козацький і гайдамацький, на польський, на тоді невдалий, збройний приклад виборення незалежності (поразки повстань — Косцюшка 1794 р., Листопадового 1830—1831 і Січневого 1863—1864 рр.), на сучасні Кулішеві історичні умови, в яких перебувала Україна, і стан свідомості українського народу та його готовність або неготовність до того чи іншого різновиду визвольних змагань. П. Куліш поставив перед собою та українською інтелігенцією завдання сформулювати в українців такий рівень національної свідомості й політичної культури, який уможливив би їм, на його погляд, найефективніше, найпевніше і з найменшими людськими втратами виборення омріяної незалежності.

Повчальний політико-філософський сенс історичного роману «Чорна рада»

Органічне й глибоке відчуття козацької України, її історії, національної ментальності дало змогу вже молодому Кулішеві у знаменитому історичному романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (перша українська редакція 1846 р., друга — 1856-го) геніально розкрити **ключові проблеми України**, які й до сьогодні даються взнаки в нашому поступі до національного й державного самоутвердження.

Шукаючи в українській старовині «исторического смысла и поэзии»¹, Куліш символічним образом «нещасливої старосвітщини» переконливо показав, що хаос в українській історії, втрата державної самостійності Руси-України були спричинені насамперед соціальним розбратом, класово-становою боротьбою, руйнівними діями свавільних, національно безвідповідальних або й несвідомих елементів серед різних верств української народності (козацької старшини, запорожців, міщан, посполитих), князівськими і гетьманськими міжусобицями, егоїстичною пристрастю національних провідників до старшинування, їхньою виснажливою боротьбою за владу, намаганням будь-що зберегти своє старшинство, неспроможністю й небажанням національних сил об'єднатися в боротьбі проти чужоземних загарбників. Завдяки історичній проникливості і пророчій інтуїції Куліша, цей образ козацької України символізує драматичну, а то й трагічну долю нашої країни від часів занепаду Київської Руси до визвольних змагань ХХ і вже навіть ХХІ ст., коли ще достатньо не зміцніла українська держава потерпає од незгод і чвар між амбіційними провідниками проукраїнських політичних партій і від руйнівних демаршів автократичного церковного ієрарха.

Центральним у «Чорній раді» є конфлікт, який став наскрізним у Кулішевій творчості, — **між державобудівничим і руйнівним первнями в українській історії**. Перший у романі уособлює старшина городових козаків (Сомко, Шрам), другий — небезпечні для побудови національної держави запорозька стихія і національно несвідома, схильна до соціального бунту частина селян і міщан. У виснажливій боротьбі цих двох сил — державо- й культуротворчої, з одного боку, та руйнівної, з другого, — і вбачає письменник трагедію України.

Іншою важливою проблемою національного державотворення, порушеною в романі, є здатність частини козацької старшини служити будь-якому, навіть аморальному, можновладцеві, занехати власну гідність, переступити через елементарні норми порядності, аби тільки зберегти свою частку влади, привілеїв, маєтків і коштів. Про цю огидну рису національного менталітету, яка віками шкодить українському державотворенню, з гіркотою говорить Сомко: «Гетьмануй над нами хто хоч — чи рицар, чи свинопас, — аби ми полковниковали. О неситая жадоба старшиновання! <...> Гнешся ти перед усякою поганню в дугу, аби тільки верховодити над іншими!...» [I, 97]².

Ще страшніша схильність — заради здобуття й утримання влади запродати Україну в чужоземне ярмо. Куліш розбудував політичну інтригу в романі на різних підходах наказного гетьмана Сомка і кошового гетьмана Брюховецького до союзу України з Московщиною: перший наміряється укласти його на умовах Гадяцького трактату, вигідних для України, а другий, аби лише стати гетьманом, жодних умов не висуває і подає це як свій козир — за поясненням поміщика Гвинтовки, прихильника Брюховецького, «без торгу береться до гетьманства. Тим-то й цар його, кажуть, у великому пошанованню має» [I, 140]. І це ми пережили, на жаль, у своїй недавній трагічній історії.

Прикметно, що в першій редакції «Чорної ради» (1846) Сомко висловлює переконання, що на сторожі державної автономії України у складі Московського царства конче треба поставити право й культуру, а головне — військову силу для оборони від московського експансіонізму. «Я не побоюсь дружити з москалем, аби за пазухою в мене камінь був»³. Волею автора гетьман перефразовує відоме українське прислів'я «З москалем знайся, а камінь за пазухою держи». Це прислів'я, разом з іншими подібними, що передають гіркий досвід українців у стосунках з росіянами, Куліш вклав також у уста запорожця Щербини ще в першому історичному романі «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад», створеному в 1841—1842 рр.⁴ Повторив це прислів'я письменник і наприкінці життя у «Дописках» до поеми «Куліша у пеклі» (1890—1896), засвідчивши цим, що навіть у своєму тодішньому проповідуванні «двоєдиної Руси» він добре усвідомлював великодержавницький характер російського менталітету: «<...> звісно, москаль не свій брат; з москалем хоч і дружи, та й то каменя за пазухою держи» [II, 679].

Коли зажерливий поміщик Гвинтовка хвацько запевняв: «рад я повсякчас війняти за Вкраїну шаблею» [I, 107], то козацький полковник Шрам з гіркотою подумав, мавши на увазі магната Ярему Вишневецького: «І Єрмі дорога була Україна; і він махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?» [I, 107]. Це влучне спостереження також виходить за межі історії України перед Хмельниччиною, а відтак і за межі

добу Руїни й нагадує нинішню ситуацію, коли в умовах українсько-російської війни не один олігарх України, образно кажучи Кулішевими словами, «махав за неї шаблею: як не махати, боронячи свої маєтності?» Однак для таких олігархів власне українські цінності — мова, художня словесність, питома культура, вітчизняна історія, україністика (сукупність українознавчих наук), предківська віра й незалежна церква — залишаються чужими й декоративними, їх цікавлять насамперед власні інтереси, можливість наживатися в Україні, на українських багатствах і можливостях, а не самодостатність української нації і не розвиток держави як національної української. Тому завжди існує ризик, що задля бізнесових інтересів такі олігархи на крутих поворотах історії можуть з легкістю пожертвувати питомими українськими цінностями.

Зображений у романі гетьман Сомко, осмислюючи гіркий досвід Речі Посполитої, усвідомлює, що найбільшу загрозу безпеці національної феодальної держави становить загострення станових суперечностей. На його думку, щоб уникнути соціального й національного катаклізму, екстремізму тих чи тих суспільних груп, треба кожній верстві дати певні привілеї: «<...> нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Вкраїні і правда, і сила» [I, 72]. Шрамів заклик «Блюдіться, да не порабощенні будете!» [I, 42] виражає й досі актуальну ідею станового примирення, громадянської згоди, національного згуртування і єдності українського народу в боротьбі проти чужоземного поневолення і для відвернення небезпеки національної катастрофи як наслідку соціальної революції. Такого балансу інтересів різних суспільних класів не було під час Української революції 1917–1921 рр., і це стало однією з причин її поразки, зокрема через вибух громадянської війни в Україні, інспірованої більшовиками. Та й сьогодні прірва між матеріальним становищем купки олігархів, неправомірно розбагатілих бізнесменів, різного роду корупціонерів, з одного боку, і масами зuboжілого люду – з другого, загрожує стабільності Української держави.

Державницький ідеал Куліша

Уже в першій редакції роману «Чорна рада» Куліш висловив **державницьку мрію** про Київ як майбутню столицю української держави: «Нехай Київ буде середина України. Тут, як дасть Бог, буде й стіл гетьманський»⁵.

Прекрасно розуміючи, яку могутню зброю становить жива народна мова, а надто її друковане слово, Куліш підбадьорював Опанаса Марковича в листі від 14 червня 1856 р.: «Із нашого слова буде колись і діло; ми шепчемо на ухо, а колись повиходять на стогни й на майдани і огласять нашу таємницю речники громадські»⁶. Завдяки пророчому дарові письменника, його духовий зір сягнув у вітчизняній історії на шість десятиліть і навіть на півтора століття вперед: слово *майдан* із топографічного поняття перетворилося на знакову й символічну мітологію визвольної боротьби українського народу — від Куліша до Франкової згадки про те, що «славний, безталанний / Щирий батько наш Богдан / У важкій годині скликав / Запорожців на майдан» («Великі роковини», 1898), далі до Тичининого оспівування національної революції («На майдані коло церкви / революція іде»), а відтак до доленосних дійств на Майдані Незалежності в Києві — Помаранчевої революції (від 22 листопада 2004 р. до 23 січня 2005 р.) і Революції Гідності, або Євромайдану (від 21 листопада 2013 р. до 22 лютого 2014).

У листі від 28 жовтня 1858 р. до Сергія Аксакова Куліш у полемічному запалі й у пориві щирої відвертості доводив, що всупереч ілюзіям російських слов'янофілів український народ неодмінно спроможеться на самостійний розвиток, відмінний од російського: «<...> свободы слова мы, малороссияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской империи <...>. Мы имеем против себя не одно правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностью великорусского народа. Между нами и вами лежит <...> бездна, <...> странно желать, чтоб они слились в один род. А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, <...> что мы созданы для Московского царства <...>. Мы не домогаемся от правительства и вашего общества невозможного покаяния, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития <...>»⁷.

У Кулішовому ідеалі Україна має стати українською — так, як Німеччина є німецькою, Туреччина — турецькою, Англія — англійською, а Росія — російською (йдеться про етнографічні країни, а не імперії). Українська нація має позбутися денаціоналізації та русифікації (та будь-якої іншої асиміляції), особливо у «верхах», відродити свою мову, культуру й розвиватися передусім на власній основі. У листі від 18 лютого 1857 р. до Олександри Милорадовичівни письменник зазначив: «<...> розпознаємо ми добре, що ми ні в Німеччині, ні в Московщині, а в себе дома, на Вкраїні. <...> Порідшало вас, земляки мої, на Вкраїні; перемішались ви з усяким язиком, а найбільш між ними, котрі повинні б перед вести; вийшло з них таке,

що ні до якого плем'я не пристануть: чужоземці в рідній землі, чужоземці і всюди, де ні появляться. Бо живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англичанин по-англійськи і москаль по-московськи; тільки наш брат, українець, носить навиворот свою одіж. Підбита, бачте, московською китайкою або німецькою чи французькою матерією <...>⁸

Однак те, що Україна має бути українською, не означає в Кулішевому розумінні етнічної «чистоти». В одній із приміток до поеми «Кумейки» він зазначив: «Украинская народность не чуждается никакого племени, никакого сословия. Это доказано свободным вступлением каждого, кто бы он ни был, в запорожское братство»⁹. А в листі від 30 листопада 1861 р. наставляв Олександра Кониського: «<...> не зупиняйтесь ні на день у Вашому благому ділі — ширити освіту і підпирати свою народність, на добро усім добрим, хто б вони ні були, чи наші, чи москалі. Усім-бо добрим краще буде на Вкраїні, як наша народність оживе зовсім, а поганше буде тільки харцизякам»¹⁰.

На Кулішеве переконання, свобода нації є неодмінною основою, головною умовою і найважливішим чинником для поступового забезпечення народів прав і свобод — соціальних, громадянських, особистісних. **Тільки політична самостійність нації відкриває шлях для повноправної свободи особистості — члена національної спільноти:** «<...> свобода личности бывает временами несовместима с политической независимостью народа, без которой она недостижима. Когда же общественный организм получит возможность развиваться из самого себя с наименьшим посторонним влиянием, его развитие неизбежно приведёт к свободе личности <...>», — переконував він Івана Білозерського в листі від 24 квітня 1877 р.)¹¹.

З Кулішевого листа до дружини від 5 березня 1864 р. видно, що він допускав десь у далекому майбутньому «распадение России» і не висловлював з цього приводу жодного жалю, тільки тривожився тим, чи зможе Україна в результаті того розпаду не зробитися «игралищем соседних наций», а стати незалежною державою¹².

Наділений історичним терпінням, Куліш вірив, що Україна дочекається своєї історичної черги, яка до неї, за його слушним спостереженням, висловленим у листі до І. Пулюя від 10 лютого 1880 р., зазвичай приходила пізніше, ніж до інших народів¹³.

Кулішева концепція «двоєдиної Руси», культивована в 1870–1890-х роках, була ситуативна: державну єдність українського та російського народів він усвідомлював як поки що неминучість, а не остаточний ідеал. Обстоюючи «руську двоїстість», він не відмовлявся од свого заповітного ідеалу самостійної України, лише вважав його за менш реальний у тодішніх умовах і можливий хіба що у ще більш віддаленому прийдешньому, ніж ідеал рівноправного союзу Північної та Південної Руси. Якщо не видно, принаймні у найближчому майбутньому, перспектив для виборення «окремницької волі» України, то треба, вважав Куліш, добиватися, по-перше, збереження національно-культурної своєрідності українського народу, а по-друге, його рівноправного становища з російським.

За всієї ілюзорності цих надій Кулішева проповідь рівноправного союзу України й Росії в умовах XIX ст., коли перша була колонією другої, а українство навіть у своїх передових загонах іще не дозріло до сповідування ідеалу політичної самостійності нації, — ця проповідь, підкріплена протестом письменника проти гноблення України царизмом, мала важливе пропагандистське значення, бо нею утверджувалося гідність поневоленого українського народу, обстоювалося його політичні, культурні, історичні права, підвищення його міжнародного статусу. Дуалістичний підхід Куліша замість чинного централістичного аж ніяк не заперечував можливості для українського народу здобуття в майбутньому політичної рівноправності або й самостійності, а радше передбачав таку перспективу.

У поезії пізнього Куліша («Гімн єдиному цареві», «Петро та Катерина», «Двоє предків») ідеалізовані образи російських монархів Петра й Катерини спроектовано на авторську сучасність і перетворено на символічні чинники українського державотворення, або, за влучним висловом Євгена Маланюка, «псевдоніми державотворчих факторів. Уживаючи тих “символів”, — як проникливо збагнув Маланюк, — Куліш мав на меті ясніше, докладніше показати землякам, що то є державність, розкрити зміст цього давно забутого “українством” поняття»¹⁴. Це була спроба переорієнтувати українську політико-історіософську думку на випробувану часом чужу державотворчу традицію заради виборення і розбудови власної держави. Крізь одописну риторичну проступають **самостійницькі ідеали та мрії**.

У «Гімні єдиному цареві» Куліш виразив палку віру в те, що Україна здобуде власну державність і спроможеться на своїх державотворців-реформаторів на кшталт Петра Великого:

Не розбавком — їйцем здоровим буде
Замолена, затуркана Вкраїна;
Настануть в ній твого покрою люде,
<...>

І славная Олегова столиця
Премудрого П е т р е н к а привітає.
І совершить над нею він крещенне,
Крещенне духом правди і свободи,
І ввійдуть з нею в приязне обшенне
Прославлені культурою народи. [I, 391]

Не вдаватимось у спокусливі аналогії із сучасністю, оскільки вони потребуватимуть докладного, і то неоднозначного, осмислення та окремої дискусії, — наразі важливий сам факт Кулішевої мрії про майбутнього українського правителя-державника. Та й наївно було б примірювати, до кого з керівників української держави, починаючи від Михайла Грушевського, можна прикласти це Кулішеве передбачення. Важливо інше, а саме те, що Куліш таки вірив і пророкував, що Україна стане повноправним суб'єктом світового співтовариства націй і держав, а її столицею буде «славная Олегова столиця». А щодо того, кого обере народ, то варто пам'ятати, що від прозирливого ока Куліша не сховалося, що в демократичній Європі й Америці над загалом владарює «золотий телець» і не раз править «вибраний сліпим огулом демагог», як зауважив поет у філософсько-медитативному вірші «Сокровище благих», написаному 1890 р. [I, 506, 720].

Символічними взірцями для майбутніх творців української держави Куліш у збірці «Дзвін» (Женева, 1893) зобразив не тільки російських царів, а насамперед перших українських державників — київських князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха та ін. («Стою один»). Виходячи з переконання, що «Древня Русь», «Боянська Русь», «Дніпрова Русь» — це перше державне утворення нашого народу, перша держава України, чи, за його новою етнімічною термінологією, Старої Руси (на відміну від Нової Руси — Московщини, Росії, що вичленувалася з тіла Київської держави пізніше), Куліш апелював до «слави древньої» княжих часів, сугестіював воскресіння «у нашій серці й дусі» оспіваних «Древніми Боянами» «наших дивних буйтурів-князів» — «Олегів, Ігорів, Мстиславів, Брячиславів» («Забули ми») [I, 423], їхнього «невсипущого духу» («Побоянщина») [I, 443].

Опору національному, зокрема державницькому, відродженню України пізній Куліш шукав у князівській добі. На протигагу абсолютизації козацького чинника у формуванні української нації він вказав співвітчизникам-сучасникам на доконечну потребу освоїти також києво-руську історичну й культурну спадщину, яку намагалася присвоїти собі російська великодержавна історіографія, ідентифікував українців («старорусів», за його термінологією) з києво-русичами. Він перший, ще до Михайла Грушевського, розпочав боротьбу за повернення Україні її законної історичної спадщини:

Русь Древня... О! Велике слово,
Свободи всіх слов'ян осново!
Тебе не вкраде в нас Москва,
Так, як украла нашу мову
Та й викроїла з неї нову <...>.
(«Куліш у пеклі») [II, 205]

«Староруська» антитеза Куліша козацькій і козакофільській тезі мала в історичній перспективі призвести врешті-решт не до заміни однієї на другу, а до їх синтезу (що, власне, й відбулося вже у XX ст.). У пізній поемі «Куліш у пеклі» письменник виразив ідею органічної єдності «Древньої Руси» й «України»:

Русь Древня — корінь і начало
Всього, чим дишем, живемо,
Що в нас величного постало,
На чім у вірі стоїмо;
А наша рідна Україна —
Під сонцем праведним єдина
Колиска мови <...>. [II, 204]

Мотронівський самітник, за словами Е. Маланюка, «зادивлений у візію к н я ж о ї державности»¹⁵, сподівався «поновлення старини» києво-руської, висловлював упевненість, що українці, маючи таку давню величну історію державо- й культуротворення, не тільки не зникнуть зі своєї землі, а й стануть на ній господарями, і то не русифікованими (російськомовними), а україномовними: «Ми з рідним словом на

сторожі стали / <...>. Хоч би й дощенту землю зруйнували / Нам вороги, не зникнем з неї ми. / Нехай аакають вельможні з москалями, / <...> / Ми ж позичаєм чужомовну гич / І переорем ще раз рідне поле <...>» («Забули ми») [I, 423]. Двомовна держава в українських умовах не має перспективи, бо поширена українсько-російська двомовність, а то більше офіційна, постійно буде джерелом соціальної та політичної напруги й нестабільності, завжди існуватиме загроза загострення перманентного громадянського конфлікту, мало того – агресивного втручання ззовні. Це не означає, що російська мова зовсім зникне в Україні, – вона може зберегтися в неофіційному спілкуванні, локальному культурному вжитку, на кшталт функціонування в нашій державі мови польської.

Засоби і способи здобуття української державності

Націє- й державотворчу логіку Куліша можна реконструювати наступним чином: спочатку треба виховати національно свідоме «верховіття» українства, котре могло б просвітити народ, піднести його культурно-освітній рівень, поглибити його суспільну, передусім національно-політичну, свідомість, консолідувати націю не тільки в етнографічному, а й у політичному сенсі й урешті повести її, належно підготовану, духово усамостійнену, до виборення власної державності. Майбутнє покаже, яким шляхом зможе визволитися Україна — воєнним, революційним, чи мирним, реформістським, хоча і раннього, і пізнього періоду своєї діяльності Куліш більше сподівався на визволення України з-під влади Російської імперії десь у далекому майбутньому мирним, ненасильницьким шляхом.

Однак він не був принципово проти радикального національно-визвольного руху в Україні, лише вважав його дочасним, допускаючи водночас, що в прийдешньому Україна може піти й шляхом Італії, котра, як відомо, визволилася з-під австрійського панування й об'єдналася революційним чином — завдяки походу Джозеппе Гарибальді. 3 січня 1861 р. Куліш писав до О. Кониського, що «в нас і семисажений Гарибальді нічого не вдіє. Треба вчитись нам добре, та й усіх людей учить, та тоді вже й доброго чоловіка собі бажати — літ через сто чи що»¹⁶. Так Куліш уже тоді плекав думку про появу в далекому майбутньому українського політичного діяча-державника на кшталт «славетного Гарибальді», який, за його словами, «Бився з ворогами» і якого він саме за це оспівав у віршованому посланні «До братів на Вкраїну» (Основа. 1862. № 3). Українські Гарибальді з'являться раніше — через трохи більше від половини передбаченого Кулішем строку — під час Української революції 1917—1921 рр.

«Дикий, сліпий потяг до самостійності народу українського», виявлений у стихійних селянсько-козацьких і гайдамацьких повстаннях¹⁷, пізній Куліш хотів перетворити на свідомий, культурний чин, гідний великого народу з давніми, ще княжими, державотворчими традиціями.

Варто згадати в цьому руслі Байдину ідею «своєї зброєної хати» [II, 360], себто козацької, в історіософській драмі Куліша «Байда, князь Вишневецький (1553—1564)» (1885). Цим проєктом Байди Куліш обґрунтував konieczність українському народові мати власну державу й армію. Пізній Куліш, не кажучи вже про раннього, аж ніяк не ігнорував народно-визвольний рух, адже це сила, а без сили, як переконується Байда, правда не переможе, тому він її, як сам каже, «по світах з мечем» шукає [II, 279].

А в завершальній драмі трилогії — «Петро Сагайдачний (1621)» (перша редакція — 1885 р.; друга — наступного або дещо пізніше) — Степан Хмелецький, керманч «шляхетсько-козацького коша» [II, 597], «чи не другий Байда Вишневецький, / Козакуватий князь проміж князми» [II, 584], також сподівається на окультурену силу козацтва, вважаючи, що

ждати мусить Русь чогось від с е б е,
Від присуду козацького меча,
Від права всенародного, що верне
Під себе й мужиченка, й панича. [II, 601]

В уяві автора «Драмованої трилогії» ідея відродження українських збройних сил була заповітною мрією, в сучасних йому умовах нездійсненною, розрахованою на далеку перспективу.

Релігійно-політичним ідеалом Куліша була українська православна церква (сказати б — автокефальна), яка б функціонувала в суспільстві на засадах давнього громадського права. Письменник не раз протиставляв російському казенному православ'ю історичне українське православ'я, висловлював тугу за українською «громадською Церквою», про поглинення і русифікацію якої російською «вірою царською» з боєм і обуренням писав у «Гадках при святкуванні осьмих роковин Шевченкової смерті» (1869): «Остерегали його [“народ український”. — Є. Н.] ще за Хмельницького єднатись із Москвою, бо в Московщині, мовляли, нема віри ні руської, ні грецької, а є віра царська. Не послухала підманена чернь, і ось тепер на Вкраїні вже нема й прослідку громадської Церкви. Панує всюди віра царська. Архиєреї і попи служать попросту або знярядям політики, або й поліції царській»¹⁸.

Заповітну ідею відродження окремої української громадської церкви з національно свідомою «церковною ієрархією» Куліш виразив у «Зазивному листі до української інтелігенції» (1882), де бідкався, що «українська нація» під Російською імперією втратила не тільки своє «церковне передовництво», а й «свою древню церкву» і «на апостольських сідалищах» у нас сидить «зрадливе архиєрейство» [I, 406, 408, 409, 411, 412]. Назагал Куліш виступав за **відродження української національної церкви** на таких засадах:

- православ'я (дотримання православних традицій в обрядах і звичаях);
- незалежний статус, самоврядність (що можна ідентифікувати з поняттям автокефалії);
- українська мова Богослужби;
- церква як релігійно-національний провід українського народу;
- громадське право у взаєминах духовництва з мирянами (історична «громадська церква»).

Вельми актуально для сучасної України звучить Кулішеве застереження, висловлене у «Посліслов'ї», доданому до другого видання «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року»: не закривати «очей на ті неправди, котрі витворяються в світі під заслоною церковного благочестия, олігархійної государности і громадянської поважности»¹⁹.

Висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Отже, лейтмотивом Кулішевих змагань упродовж усього життя стало двоєдине прагнення: **зберегти національне обличчя українського народу**, його мову й культуру, звичаї і традиції, закласти основи національно-самобутньої української літератури — і водночас **європеїзувати українців**, які, на його переконання, «лежат головою к Европе, а ногами к Азии»²⁰. Орієнтуючи співвітчизників на засвоєння здобутків західної та й світової цивілізації, він ревно жадав вивести рідний народ, українське письменство й науку на широку дорогу світового культурного поступу. У листі до Михайла Лободовського від 15 лютого 1894 р. мотронівський анахорет радів, бачачи ознаки того, що «вже й ми починаємо жити власним європейським, чи то вселенським, життєм»²¹. Урешті-решт він змагав до гармонійного поєднання в українців національної самобутности з культурними здобутками латинського Заходу і візантійського, та й навіть мусульманського, Сходу.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Про те, що П. Куліш ставив перед собою таку мету, йдеться у його неопублікованій передмові до російського тексту «Чорної ради» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [далі — ІР НБУВ]. Ф. І. Од. зб. 28534).
- ² Тут і далі поклики на вид.: *Куліш П.* Твори : в 2 т. 2-ге вид. Київ : Наук. думка, 1998. Т. 1 / упорядкув. і прим. Є. К. Нахліка; Т. 2 / упоряд. і прим. В. М. Івашкова. С. 360. Римською цифрою зазначено том, арабською — сторінку.
- ³ Чорна Рада, або Нещаслива Старосвіщина. Написав П. Куліш, року Божого 1846 (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 18. Од. зб. 31. Арк. 68).
- ⁴ *Куліш П. А.* Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад. Киев, 1843. Часть вторая. С. 38—39.
- ⁵ Чорна рада, або Нещаслива Старосвіщина. Арк. 68.
- ⁶ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 29240. *Стогни* — широкі вулиці, майдани.
- ⁷ *Гудзій М. К.* Невидані листи П. О. Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. Київ, 1957. № 19. С. 102.
- ⁸ *Дорошкевич О.* Куліш і Милорадовичівна. Листи. Київ, 1927. С. 55.
- ⁹ *Куліш П.* Кумейки. Дума (1637) // Основа. 1861. № 9. С. 53.
- ¹⁰ *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. 1923. № 10. С. 148.
- ¹¹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 28946.
- ¹² ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 28803.
- ¹³ *Студинський К.* Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм (1870–1886) // *П. О. Куліш : (Матеріали і розвідки)*. Львів, 1930. Частина 2 / під ред. К. Студинського. С. 43.
- ¹⁴ *Маланюк Е.* В Кулішеву річницю (†1897) // *Маланюк Е.* Книга спостережень. Проза : у 2 т. Торонто, 1962. [Т. 1]. С. 115, 116.
- ¹⁵ *Маланюк Е.* Пізній лавр: (Я. І. Щоголів) // *Маланюк Е.* Книга спостережень. [Т. 1]. С. 224.
- ¹⁶ *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським. С. 141.
- ¹⁷ Мальована гайдамащина : Словесний забуток незнаного автора / Подав... *П. Куліш* // Правда. 1876. № 10. С. 391.
- ¹⁸ [*Куліш П.*] Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерті // Правда. 1869. № 12. С. 111.
- ¹⁹ *Куліш П. А.* Крашанка Русинам і Полякам на Великдень 1882 року, видана типом другим з додатком посліслов'я. Львів, 1882. С. 36–37.
- ²⁰ *Куліш П. А.* Искатели счастья // Ежемесячные сочинения. 1903. № 4. С. 398.
- ²¹ ІЛ. Ф. 18. Од. зб. 66.

REFERENCES

- ¹ Про те, що П. Куліш ставив перед собою таку мету, йдеться у його неопублікованій передмові до російського тексту «Чорної ради» (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho [IR NBUV]. F. I. Od. zb. 28534. [In Ukrainian]).
- ² Тут і далі поклики на вид.: Kulish, P. (1998). *Tvory* (Vol. 1–2). 2-he vyd. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]. Римською цифрою зазначено том, арабською — сторінку. [In Ukrainian]
- ³ Kulish, P. (1846). *Chorna Rada, abo Neshchaslyva Starosvishchyna*. Napysav P. Kulish, roku Bozhoho 1846. In: Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy [IL]. F. 18. Od. zb. 31. Sheet 68. [In Ukrainian]
- ⁴ Kulish, P. A. (1843). *Mikhailo Charnyshenko, ili Malorossia vosiemndiesiat liet nazad*. Kiev. Chast' vtoraiia. P. 38—39. [In Russian]
- ⁵ Kulish, P. (1846). *Chorna Rada, abo Neshchaslyva Starosvishchyna*. Sheet 68. [In Ukrainian]
- ⁶ IR NBUV. F. I. Od. zb. 29240. [In Ukrainian]
- ⁷ Hudzii, M. K. (1957). Nevydani lysty P. O. Kulisha do Aksakovych. *Radians'ke literaturoznavstvo*, 19, p. 102. [In Russian]
- ⁸ Doroshkevych, O. (1927). *Kulish i Myloradovychivna. Lysty*. Kyiv. [In Ukrainian]
- ⁹ Kulish, P. (1861). Kumeiky. Duma (1637). *Osnova*, 9, p. 53. [In Ukrainian]
- ¹⁰ Vozniak, M. (1923). Lystuvannia Pan'ka Kulisha z Oleksandrom Konys'kym. *Nova Ukraina*, 10, p. 148. [In Ukrainian]
- ¹¹ IR NBUV. F. I. Od. zb. 28946. [In Russian]
- ¹² IR NBUV. F. I. Od. zb. 28803. [In Russian]
- ¹³ Studyns'kyi, K. (1930). Lystuvannia i zviazky P. Kulisha z Ivanom Puluiem (1870–1886). In: *P. O. Kulish: (Materiialy i rozvidky)*. Lviv. Chastyna 2 / pid redaktsiieiu K. Studyns'koho, p. 43. [In Ukrainian]
- ¹⁴ Malaniuk, E. (1962). V Kulishevu richnyciu (†1897). In: Malaniuk, E. *Knyha sposterezhen'.* Proza. Toronto, t. 1, p. 115, 116. [In Ukrainian]
- ¹⁵ Malaniuk, E. (1962). Piznii lavr (Ya. I. Shchoholiv). In: Malaniuk, E. *Knyha sposterezhen'.* Proza, t. 1, p. 224. [In Ukrainian]
- ¹⁶ Vozniak, M. (1923). Lystuvannia Pan'ka Kulisha z Oleksandrom Konys'kym, p. 141. [In Ukrainian]
- ¹⁷ Kulish, P. (1876). Maliovana haidamashchyna. Slovesnyi zabutok neznano avtora. Podav... P. Kulish. *Pravda*, 10, p. 391. [In Ukrainian]
- ¹⁸ [Kulish, P.] (1869). Hadky pry sviatkovanni os'mykh rokovyn Shevchenkovoï smerty. *Pravda*, 12, p. 111. [In Ukrainian]
- ¹⁹ Kulish, P. A. (1882). *Krashanka Rusynam i Poliakam na Velykden' 1882 roku, vydana typom druhym z dodatkom poslislovia*. Lviv. P. 36–37. [In Ukrainian]
- ²⁰ Kulish, P. A. (1903). Iskatieli schast'ia. *Yezhemiesiachnyie sochynieniia*, 4, p. 398. [In Russian]
- ²¹ IL. F. 18. Od. zb. 66. [In Ukrainian]